

Исаев Кусеин

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ, КЫРГЫЗСТАНДАГЫ 2005, 2010-ЖЫЛДАРДАГЫ
ЭЛДИК РЕВОЛЮЦИЯЛАР ЖАНА КЫЯМАТТЫК КЫСТАЛЫШТАГЫ
СОЦИОЛОГИЯНЫН ОРДУ**

Исаев Кусеин

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ, РОЛЬ СОЦИОЛОГИИ ВО ВРЕМЕНА СМУТЫ И
НАЦИОНАЛЬНЫХ РЕВОЛЮЦИЙ 2005 И 2010 ГОДОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ**

Isaev Kusein

**CHYNGYZ AITMATOV, THE PLACE OF SOCIOLOGY IN TIMES OF TURMOIL AND
NATIONAL REVOLUTIONS IN 2005 AND 2010 IN KYRGYZSTAN**

УДК:809-323-77/26

Бул эмгекте автор Кыргыз Республикасынын пост-советтик мезгилдеги социалдык-саясий, экономикалык чындыгына жана маанилүү тарыхый бурулуштарга карата өзүнүн тарыхый-социологиялык көз карашын сунуштаган. Конкреттүү социалдык-экономикалык көрсөткүчтөргө негизделген салыштырмалуу талдоонун алкагында кыргыз коомунда орун алган чукул өзгөрүүлөр изилденген.

Илимий эмгектин өзөгүн авторитардык саясий режимдерди кулаткан элдик революциялардын башатын жана табиятын экономикалык, саясий, геосаясий өлчөмдөрдө серептөө түзүп, тереңдетилген себеп-натыйжа талдоосу ишке ашырылган. Автор суверендүү Кыргызстан бүгүн социалдык-саясий катаклизмдер аркылуу келечекке карай өнүгүүнүн оптималдуу жолун издөөнүн үстүндө жана бул көрүнүштөр айрым кичине мамлекеттин гана маселеси эмес, ал эми бүтүндөй постсоветтик чөлкөм үчүн да симптомдуу өзгөрүүлөр деген бүтүмгө келет. Кыргыздын улуу жазуучусу Ч.Айтматовдун элдик революциялардын келечеги тууралуу кемеңгер ойлоруна кайрылып, анын көргөчтөгүн баса белгилейт.

Негизги сөздөр: *Ч.Айтматов, экономика, коммодификация, вестернизация, базар (рынок), перифериялык капитализм, инволюция, саясат, кландуулук, «үй-бүлөлүк-каландык башкаруу», элдик революция, социология.*

In the article the author outlines his historical and sociological perspective on important historical milestones and post-Soviet realities of the sovereign of the Kyrgyz Republic. In a comparative analysis based on specific economic indicators studied the economic and political transformation of post-Soviet Kyrgyz society.

The center line of a scientific article are popular revolutions that took place in 2005 and 2010, and led to a change in authoritarian regimes of power, the political reorganization of the Kyrgyz state. Research the author's approach to these historic events is complex. They consider the origins and nature of popular revolutions in the economic, political and geopolitical dimensions, thus providing a deeper cause-and-effect analysis. Author referring to the legacy of the great Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov, emphasizes his prophetic ideas expressed relative to the Kyrgyz people's revolutions.

I. Чыңгыз Айтматов -пайгамбарлык кемеңгер акылы менен улуттук уңгу, наркдөөлөттөрүбүздү

өркүндөтүүгө, байманасын арттырууга, байыркы жана азыркы цивилизациялардын жетишкендиктерин коргоого, Манасты үйрөтүүгө, кереметтүү рух дүйнөгө таштаган чакырыгына, жер жүзүндө тынчтыкты бекемдөөгө ар кандай апааттардан планетабыздын, жер энебиздин келечегин коргоп, адамзатты акылгөйлүккө чакырып, көкө Теңирдин элдин жашоосун сактоодогу олуялык иштерди аткарганы дүйнө элине кеңири тароодо.

Кемеңгер улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов коомдун, дүйнөнүн өнүгүшүнө байланыштуу орошон, олуттуу ойлору менен катар туулуп-өскөн, чыгармачылыгы гүлдөп, бүт дүйнөгө тараган Ата Мекенинин тагдыры, келечегине өмүр бою, эч убакта чарчабастан кызыгуусун арттырып, аралашып, опуртал учурда даанышмандык менен кадыр салып, кемеңгер акылы менен пайгамбардай сөзүн айтып, кыргыз Ата-Мекенинин абалына, келечегине керектүү кеби, аракетин менен жүрүп өтпөдүбү.

2005-жылы 24-мартында өлкөбүздө болуп өткөн элдик социалдык ыңкылап жөнүндө Батыш Европада элчилик кызматта көп жолу жүрсө да, укмуштуудай көп жолу сүйлөп да, жазып да, өзүнүн терең мазмундагы пикирлерин кеңири тараткан. Чыңгыз Төрөкуловичтин өзүнө сөз берелик: “24-март жөнүндө мен өз пикиримди бир эмес, бир нече жолу айткам. Көбүнчө Европадагы гезиттерде, телевидение, Россиянын телевидениеси, Россиянын “Известия” гезитинен тартып “Труд” гезитине чейин, “Момент истины” деген чоң көрсөтүү бар, ошондо да айттым. Белгилүү гезиттерден “Франкфурт Альгамайне Цайтунг” деген гезит бар. Аларга чоң интервью бердим, үч номурга жалгаштырып басышты [караңыз: “Жаңы Ордо” гезити: 19 август 2005-ж.]. Чыңгыз Айтматов алыста жүрсө дареспубликанын борборундагы бардык журналистерге караганда 2005-жылы 24-мартта өткөн элдик ыңкылаптын мазмуну, келечеги, чече турган маселелери жөнүндө алда-канча көп, кеңири, маңыздуу пикирлерин калтырган. “Проблемалар абдан жыйналганда жаңы козголуш учуру келет экен. Ошол учур келип, мурдагынын баардыгын нары жакка сүрүп салат. Ошону менен жол ачык.

Мына ыңкылап өз милдетин аткарды, эскини кетирди, жаңыны келтирди, ошонун үзүрүн көрөбүзбү?!” Өзүнүн нарктуу, маңыздуу, мазмундуу сөздөрүндө Чыңгыз Төрөкулович ыңкылаптан кийинки өнүгүү жолун сунуштаган. “Биринчиден экономикабыз кандай болот? Экономикабыз абдан алсыз, алсырап, артта калган өлкөнүн бири болуп калдык. Тизмеде үч жүз-төрт жүздүн аркасында туруп жатабыз, Анысы аз келгенсип, жумушсуздук, өзгөчө жаштардын арасында жумушсуздук күчөдү. Бул да абдан кыйын, айыкпас оору сыяктуу. Бирок, андан да өткөн, андан да айыкпас балакет бар – коррупция. Жемей, таламай жана башка ушул сыяктуу. Мына ушуларды оңдой алабызбы?”

Экинчи чоң маселе катары Чыңгыз Төрөкулович интеллектуалдык жактан дурус жетишкендиктерди белгилеп: “Ысык-Көл форуму” глобалистикага тиешелүү, биздин замандын албан окуяларына теңдеш, дүйнөлүк тарыхый окуяларга кошулду. Биздин ошол кездеги интеллектуалдык кыймылыбыз, турмушубуз аракетиниз бир топ болду. Бирок, анын баары экономикалык турмушубуз менен айкалышпаса, анда ал элге-журтка анча таасир эте албайт. Бул жагынан алганда Казахстандын абдан жетилип турган учуру. Бардык жагынан – экономикасы, бизнеси, соода-сатык жана беригедей интеллектуалдык турмушу”. Тилекке каршы, бизде март ыңкылабынын максатына жетпей жатат, “интеллектуалдык жетишкендиктер коррупциянын зыяны менен формалдуу нерсеге айланып кетти. Азыр диплом алыш, “беш” деген бааны алыш оңой болуп калыптыр” – деп жан дүйнөсү түтөп, өтө кейиген эле [“Жаңы Ордо гезити”, 26 август, 2005-жыл].

Чыңгыз Төрөкулович, үчүнчү чоң маселе катары – мартыңкылабынан кийин Кыргызстан мамлекети астыга эмес, артка кеткенине, жашоо-тиричиликтин бардык чөйрөлөрүндө мурун кыргыздын жашоосунда эч болбогон “манкуртук”, “мародерлук”, “саткынчылык”, “уруучулук”, элдик мүлктүн, жер байлыктарынын, жердин өзү кошулуп чет элдиктерге сатылганынын баарына күбө болуп, “мүйүздүү болобуз деп, кулагынан ажыраган” кыргызстандыктардын абалына жаны кейип, өтө капа болгонун белгилейбиз. 2007-жылдын акыркы күндөрүндө журналист: “Азыр бизде кайндай мамлекеттик идеология бар, сиздин оюңузча?” – деп сураса Чыңгыз Төрөкулович: “Азыркы бийликте эч кандай идеология жок, эгер болсо – ал мамлекет деңгээлиндеги манкуртизм идеологиясы” – деп кесе жооп берген экен. [Асман пресс гезити, 26.07.2007-ж]. Замандын залкар ойчулу, акылманы 2005-жылдагы жалпы элдин мүдөөсү аткарылбаганына капа болуу менен кыргыздар жаңы ыңкылаптын натыйжасында гана цивилдүү, космос чапчыган жыргалдуу турмушка эртедир-кечтир жетээрине кыялдануусун жоготпосо керек...Тилекке каршы, ал жаңы ыңкылапка жетпей дүйнө салды.

II. “СССРде жасалган”. Кыргызстан өз алдынча мамлекеттик калыптануу жолуна “советтик” кыйла мурас менен бирге түштү. Көчмөн кыргыз эли үчүн өлкөнүн басып өткөн экономикалык жолу технологиялык өнүгүүнүн эң төмөнкү баскычынан индустриалаштыруунун маанилүү масштабдарын көздөй революциялык секирик болгон.

Советтер Союзунун тушунда Кыргыз ССРи жеңил өнөр жайы кыйла жогорку деңгээлде өнүккөн агрардык-индустриялык өлкө катары эсептелип келди. Өнөр жай өндүрүшүндө бул тармактын салыштырма салмагы 27,4 %ды (1990-ж.), 1991-жылга карата улуттук кирешенин структурасында айыл чарбасы 37%, өнөр жайы – 28%, соода7%, курулуш-6% транспорт менен байланыш – 4%, башка тармактар – 18%ды түзгөн. Жалпысынан алганда республикалар аралык өнөр жай продукциясын ташып чыгуунун үлүшү 1990-жылга карата 17,5 %дан 25,4%дын ортосунда болгон. Ушуну менен катар Кыргызстандын тоо-кен өнөр жай тармагы СССРдин экономикасында олуттуу үлүштү ээлеген. Маселен, айрым учурларда минералдык продуктуларды жалпы союздук өндүрүүдө республиканын коргошун боюнча үлүшү 15-18% , сымап – 40-100%, сурма – 100%, сейрек учураган металлдар боюнча 30%га чейин уран-15 % га чейинкини түзгөн. Кадамжай-сурма комбинаты дүйнөлүк өндүрүштүн 15%га жакынын берген. Тоо металлургия, өнөр жайында 50 000ге жакын адам иштеп, пайдалуу кен чыккан жерлерди издөөдө жана чалгындоого 110 миң адам тартылган. 2-дүйнөлүк согуштан тартып көмүр казып алуунун көлөмү көбөйүп олтуруп, 1979-жылы өзүнүн эң жогорку чегине – жылына 49040 тоннага жеткен. 1988-жылдын акырында “кара алтынды” казып алуу кыйла кыскарган. 495 000 тонна казылып алынып, жергиликтүү калктын керектөөсүнөн (жылына орточо 190 000 тонна) көп эсе ашып кеткен [Кен казып алуу ..., 2005].

Өнөр жайынын дүркүрөп өнүгүшү айыл чарбасына оң таасирин тийгизген. 1991-жылга карата айыл чарба жерлеринин аянты – 10,1 млн га/ны түзүп, ал эми айыл чарба продукциясынын жалпы көлөмүндө мал чарбасынын тармактарынын үлүшү 60%дан ашкан. Машина куруу, курулуш материалдарын чыгаруу, жеңил жана тамак-аш өнөр жайы күчтүү өнүккөн. Атап айтканда, түрдүү этиологиядагы, ун жана кант өндүрүү республиканын бүткүл индустриясында 24,8ды ээлеген. ССРдин ишканалары үчүн машина куруу (прибор жасоо) продукциясынын 70тен ашык түрү сыртка чыгарылган. Ал эми продукциянын 60 түрү чет өлкөлөргө экспорттолгон. Эгерде 20-кылымдын башында республиканын чарбасында өнөр жайынын үлүшү болгону 5%ды түзсө, 1980-жылдардын башында ал цифра 30%га чейин өскөн. [Көз карандысыздыктын..., 2011].

Өнөр жайы басымдуулук кылган көп тармактуу экономика калыптанды. Андагы стурктуралык

кайра түзүүлөрдүн мааниси жана экономикалык өсүү масштабдары боюнча (көпчүлүк параметрлер боюнча союздук орточо темптен озуп кеткен), бул мезгилдеги индустриялаштыруунун жогорку деңгээли экономисттер арасында Кыргыз ССРинин “экономикалык ренессансы” деген толук негиздүү аталышка [Т. Койчуев, 2007] ээ болду.

Бирок көп өтпөй эле 1992-жылга карата Кыргызстандын улуттук кирешеси мурунку (1991) жыл менен салыштырганда 26%га төмөндөп кеткен, өнөр жай өндүрүшү 27%, айыл чарбасы 38%га түшүп калган. Ошентип Кыргыз Республикасы өзүнүн өнүгүшүнүн советтик доордон кийинки эгемен этабына өз мамлекетин индустриялаштыруу жана технологиялаштыруу багытын көздөгөн секирик жасоо үчүн совет мезгилиндеги топтогон экономикалык кубатынан кол жууп калган.

III. Рынок жана революция бороону: бирин калтырбай коммодификациялоо. Эгемен Кыргызстандын соңку тарыхында болуп өткөн социалдык элдик революциялардын башатына, себептерине жана өзүнүн табиятына көз чаптырганыбызда алар ар түрдүүчө түшүндүрүлүп, илимий, эксперттик жамааттарда жана саясий чөйрөлөрдө ар кандай көз караштар айтылып жүрөт. Бул жерде эл аралык шериктештиктин да өз карашы бар. Бирок биз муну ушул чуу жараткан окуялардын маңызына ой жүгүртүүнүн табигый процесси катары кабыл алгыбыз келет, ал окуялар кичинекей өлкөнүн ички көйгөйү гана болуп саналбастан, бүткүл совет доорунан кийинки саясий мейкиндик үчүн мүнөздүү десек болот.

Ошону менен бирге бүгүнкү күндө тарыхый аралыктан көз чаптырганыбызда ал Кыргызстандагы революциялардын маңызына кең-кесири баа берүүгө мүмкүндүк бербейт. Анткени өтө эле кыска мезгил өткөндүгүнө карабастан, революциялык “дүрмөттүн” алып жүрүүчүсү жана ал кыймылдын ишке ашыруучусу карапайым эл экендиги талашсыз факт. Ошондуктан, биз революциялык “беш жылдыктардын” (2005, 2010) кулач жайышына алып келген бир катар жагдайларды көрсөтүүгө аракет жасап көрөлү.

Советтер Союзунун кулашы капитализмдин келиши менен капитализмди алып келген биз күткөн революцияны эмес, экономиканын инволюциясын алып келди жана мурдагы союздук республикаларга вестернизация чыйырын салды. Эгемендигине ээ болгон Кыргызстан үчүн рыноктук мамилелер өлкөнүн андан аркы жашоо турмушунун альтернативасыз ыкмасы болуп калды. Рынок механизмдерине, дүйнөлүк рынокко өтүү жана вестернизация моделдерине түшүү, иш жүзүндө чарбалык структураларды жок кылды. Атап айтканда, уюштуруу жагынан коллективдүү чарбаларга таянган айыл чарбасы, советтик өнөр жайдын бир тизмегинде иштеген өнөр жай ишканалары текши талкаланды. Мисалга алганда, сырьенун көпчүлүк түрлөрү сырттан ташылып келсе, тетирисинче биз өндүргөн

айыл чарба сырьесу өлкөдөн кайра иштетүүгө ташылып кетип турган. Дасыккан жумушчу күчтөр башка союздук республикалардан тартылып турган. Өнөр жай объектилеринин басымдуу бөлүгү кайра профилдештирүүгө муктаж эле. Иш жүзүндө Кыргызстан экономиканы архаизациялоо шартында калды. Маселен, фермер чарбаларынын басымдуу бөлүгү техниканын (технологиянын) жана кадыресе жер семирткичтердин жоктугунан накталай чарба жүргүзүүгө түшүп кетти. Ушунун натыйжасында республика өзүн азык-түлүк менен толук камсыз кыла албай, аны чет жактан ташып келүүгө аргасыз болду. Мындай процесс өнөр жайын да соо калтырган жок. Ал иш жүзүндө талкаланып жок болду.

Мындан тышкары, вестернизация багыты социалдык структуранын терең трансформацияланышына, адамдардын коомдук жана адептик абалынын кризисине алып келди. Социалдык байланыштардын тамыры үзүлүп мурунку социалдык топтор ыдырап, ушундан улам калктын маргиналдашуусу күч алды. Ички массалык миграция (айылдардан шаарга) туташ жумушсуздукту жаратып иш менен камсыз кылуунун бейформал сектору жана шаардык пауперизм пайда болду. Жүз миңдеген адамдар ишсиз калып, өндүрүштүк процесс токтоп, көпчүлүк майда кызмат көрсөтүү, чекене жана лотоктук соода жүргүзүү, эң жөнөкөй (“кол өнөрчүлүк”) сыяктуу майда ишкерликке ооп кетти.

Батыштын (капиталисттик) өлкөлөрү базар мамилелеринин сырын өздөштүргөнүнө 150 жылдан ашып кетти. Ушул мезгилдин ичинде алар рынок экспансиясынын (базар баскынчылыгынын) бир нече толкунун баштан кечирди. Алар алгач “эмгекти”, андан соң акчаны коммодификациялоо менен жана үчүнчү толкунда-айлана чөйрөнү, жер-сууну, адамды текши товарга айландыруу менен коштолду. “Жашоо узактыгынын төмөндөп кетишин иликтеген демографтар капитализмден өлгөндөрдүн саны сталиндик коллективдештирүүнүн азап-тозогунан көз жумгандарга теңелгендигин көрсөтүштү” [Буравой 2009].

Эгемен Кыргызстанды рынок экспансиясынын үчүнчү толкуну каптап, бул жерде бардыгы коммодификацияланды. Республиканы кара туман каптады. Ага капиталисттик өнүгүүнүн бир жарым кылымдык жолун бар болгону 15 жылда басып өтүүгө туура келди. Мамлекет тарыхый мезгилдин кандайдыр бир “тездеткичи” аркылуу өтүп, андан таптакыр тамтыгы кетип чыккандай абалга келди. Вестернизациялоону кабыл алган коомдордо ал “перифериялык капитализм” деп аталгандын орношуна алып келет. Көз каранды өнүгүүнүн жана перифериялык капитализмдин концепциясынын негиздерин латын америкалык эң көрүнүктүү экономист Рауль Пребиш негиздеп кеткен. Перифериялык капитализм жөнүндө концепциянын маңызы дүйнөлүк капиталисттик экономика борбордун чек арасын тактап бөлөт, ал өзүнө жогору

өнүгүп кеткен бир нече индустриялуу державаларды жана негизинен агрардык өлкөлөр болуп саналган периферияны камтыйт. Перифериялык өлкөлөр борборго экономикалык көз карандылыкта болуп, мындай абал, алардын өнүгүшүнө тоскоолдук кылат жана алардын артта калуусун шарттайт. Перифериялык капитализм башка мыйзамдар менен өнүгөт. Ушунун кесепетинен неоклассикалык экономикалык теориялар аларды талдоого алууга жана түшүнүүгө жараксыз. Анын өзгөчөлүгү бир жагынан перифериялык капитализм модернизацияланган өндүрүштүн жана “заманбап” жашоо мүнөзүнүн өзүнчө бир анклавдарынын пайда болушуна алып келсе, экинчи жагынан – коомдун басымдуу бөлүгүнүн артта калуусун туруктуу сактоого жана архаикалаштырылышына алып келген коомдук өнүгүүнүн кош ача түрүндө турат. Перифериялык капитализмдин өнүгүшү жакырчылыкты жаратуунун дал өзү. “Система социалдык структуранын түпкүрүнө түшүп кетүүгө аргасыз болгон калктын кенири массасы менен эсептешпейт” [Пребишь, 1992:22].

Бүгүнкү күндө Кыргызстан мурдагы индустриялык келбетинен ажырап, жаңыдан өнүгүп келе жаткан артта калган агрардык өлкөгө айланды. 1991-жылдан 1995-жылга чейин өлкөнүн ички дүң продуктусу дээрлик эки эсе (45%га), ал эми азыркы учурга 12 эседен ашык кыскарып кеткен. Бул калктын турмуш деңгээлинин кескин төмөндөшүнө алып келген [Көз карандысыздыктын..., 2011:68-69]. Кыргызстандын калкынын көпчүлүк бөлүгү жумуш орундарынан жана келечегинен ажырап жакырлыктын сазына батты. Улуттук экономиканын төмөндөшү өзүнүн масштабдары боюнча өтө тез жана кыйроо деңгээлинде жүрдү. Эксперттердин пикирине караганда бул мезгилдеги экономикалык жоготуулар өз масштабы боюнча АКШдагы Улуу депрессиянын мезгилиндегидей болду [Доулинг, Вигнарая, 2005].

Эгерде 1990-жылы өлкөнүн экономикасында индустриялык сектордун үлүшү 42%га жакынды түзсө, 2005-жылдын акырына ал 12-16%га чейин төмөндөгөн. Кыргызстан 2005-жылы КМШ өлкөлөрүнүн ичинде өнөр жай өндүрүшүнүн өсүшү боюнча акыркы орунду (9,8%) ээлеген. КМШнын Эл аралык Статистикалык комитетинин маалыматтары боюнча орто эсеп менен ынтымакташтыктын өлкөлөрү боюнча өнөр жай өндүрүшүнүн өсүшү 2005-жылы 5 % ды түзгөн. ИДП (ВВП) өсүү темпи 4%га жакынды түзгөн. Ошол эле учурда КМШнын башка өлкөлөрүндө бул көрсөткүч 7 %га жакынды түзүп, алда канча жогору болгон [КМШнын эл аралык статистикалык...,2013].

Бүткүл дүйнөлүк банктын изилдөө маалыматтар боюнча 2005-жылы Кыргызстан бизнес жүргүзүүнүн жеңилдиги боюнча 150 өлкөнүн ичинде 84-орунду ээлеген. Ал эми 2004-жылы Трансперенс Интернационалдын берген баасы боюнча өлкө коррупциянын

деңгээли боюнча 146 өлкөнүн ичинен 126-позицияга чыккан [Кыргызстандын коррупциялык..., 2005].

Өнөр жайынын жана сооданын төмөндөшү, коллективдүү чарба жүргүзүү системасынын жана айыл инфраструктурасынын бузулушу бирдиктүү социалдык-экономикалык жана саясий механизмдин ыдырашы миграциялык процесстерди активдештирди. Мисалы, Кыргызстандын көз карандысыздыгынын 20 жылдыгынын ичинде орустар гана 916, 6 адамдан (жалпы санынын 20,5 %ы), 419,6 адамга чейин (жалпы санынын 7,8 % ы) кыскарган [Көз карандысыздыктын..., 2011]. Өлкөдөн негизинен квалификациялуу жумушчулар, инженер-техникалык кызматкерлер, интеллигенциянын өкүлдөрү чыгып кетишти. Ушунун натыйжасында республика иш жүзүндө демодернизация жана деиндустриялизация процессине тушукту.

Буга удаалаш эле көз карандысыздыктын мезгилинде ички миграция өсүп олтурду. Бул учур айыл жаштарынын ири шаарларга өзгөчө өлкөнүн баш калаасы-Бишкекке агылып келиши менен мүнөздөлөт. Натыйжада негизги шаарлардын, атап айтканда Бишкектин айланасында бүтүндөй “жакырчылык” алкактары пайда болду. Бүгүнкү күндө Бишкектин тегерегинде 140тан ашык жаңы конуштар бар. (Алар айыл чарба аянттарын тартып алуу жолу менен түзүлгөн) . Бул жагынан алганда аз камсыз болгон тургундар массалык толкундоолор үчүн “даяр” материал болуп берди.

Биринчи революцияга (2005-жылга) чейинки мезгилде Кыргызстандын рынок экономикасына багытын түптөө үчүн негиз салган зарыл чаралардын баардыгы көрүлгөн эле. Тунжураган көпчүлүк рынок механизмдерин жана жаңы оюн эрежелерин кычк этпей кабыл алган, бирок, 2005-жылга карата 1990-жылдын деңгээлине ылайык келген экономикалык абалга жетишилген жок. Жакырчылыктын жана жумушсуздуктун деңгээли өтө жогору бойдон кала берди: 45,9% жакырлар жана 13,4% өтө жакырлар бар эле. Жалпысынан алганда коомдун акчалай кирешесин бөлүштүрүүнүн бүткүл революция алдындагы мезгили кирешеси бийик топтордун пайдасына болуп турду. Маселен, 1990-жылы Кыргызстандагы 20% кирешеси бийик топтордун колундагы акчалай кирешеси 20% кирешеси төмөн топтордукунан 3 эсе жогору болсо, 1995-жылы бул ажырым 7 эседен ашты. Ал эми 2000-жылга карата 10 эсеге чейин көбөйдү [Көз карандысыздыктын..., 2011]. 2006-жылы республиканын жаңы саясий бийлиги (2-президенттин режими) жарыялаган 2006-2010-жылдарда өлкөнү өнүктүрүү стратегиясы өтө эле көктү көздөгөн максаттарды койгон. Мисалы, стратегияга ылайык бул мезгилдин ичинде ИДП 41 %га, УИП жан башына 50%га өсүүгө тийиш, ал эми жакырчылыктын деңгээли 30%дан төмөн болууга тийиш деп болжолдонгон. Бирок өлкөнүн реалдуу турмушу мындай планда кыйла кыялкеттик экендигин ашкерелеп койдү. Программалык мезгил-

дин ичинде саясий төбөлдөрдүн мүчөлөрү гана жомоктогудай байып чыга келди.

Бүткүл дүйнөлүк банктын териштирүүлөрү боюнча республиканын ИДПсынын өсүшү 2007-2009-жылдарда технологиянын өнүгүшүнүн (стратегияда көрсөтүлгөндөй) эсебинен эмес, негизинен сооданын (базарлардын) жана кийим тигүү өндүрүшүнүн эсебинен жетишилген. Эксперттик маалыматтар боюнча Кыргызстандагы эң чоң 3 базардагы соода сатыктын жалпы көлөмү жылына АКШнын 4, 3 млрд долларын түзгөн. Ал эми өлкөнүн ИДПсы 2008-жылы 5,1 млрд доллардан ашкан эмес. Чынында эле базар соодасы жана кийим тигүү өндүрүшү 700 000 ге чейинки жарандарды иш менен камсыз кылып, Кыргызстандын соңку доордогу башкы экономикалык механизмдеринин бирине айланды.

Саны революциялык беш жылдыктарын мезгилинде 500-700 миңге чейин жеткен (эксперттик маалыматтар боюнча миллионго жакын) эмгек мигранттарынын которгон акчасы республиканын жашоо-турмушун колдогон маанилүү фактор болуп калды. Россиянын борбордук банкынын маалыматтары боюнча 2009-жылы гана Россиядан Кыргызстанга которулган акча 894 миллион АКШ долларын түзгөн. Ал эми бир операциянын орточо суммасы 372 АКШ долларына барабар болгон. Кыргызстан үчүн бул ички дүң продуктунун болжол менен 27%ын түзгөн эбегейсиз сумма. Оор кырдаалдын далдасында ички эмгек рыногунда бул киреше булагы эң төмөнкү жашоо деңгээлин кармап турууда калк үчүн өтө маанилүү булак болуп саналып келет (санала берет).

Дүйнөлүк рыноктордо алтындын наркынын өсүшү каралып жаткан мезгилде өлкөнүн экономикалык турмушун камсыз кылган экинчи бир фактор болуп саналат. Алтын республиканын экономикасында өтө маанилүү ролду ойнойт. Анткени ИДПнын 8%ын экспорттун жалпы деңгээлинин 40%га жакынын жана өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмүнүн 30%ын камсыз кылат. Бирок, “Кумтөрдө” алтын казып алуу тышкы башкаруунун же компрадордук улуттук буржуазиянын колуна өтүп кетип, улуттук казынага болор болбосу гана түшүп жатат.

Экономиканы либералдаштыруу саясий системаны либералдаштыруу менен коштолду. Саясий партиялардын институту (40га жакын) активдүү түзүлүп, жарандык сектордо алты миңден ашык өкмөттүк эмес уюмдар иштеп жатат. КМШнын бир да өлкөсүндө мындай абал байкалган эмес. Экономиканы модернизациялоо массалык маалымат каражаттары жагына да тийип өттү. Республикада жүздөн ашык басылмалар жана электрондук ММКлар иштеп жатат.

Коомдун бардык чөйрөсүнө тарап жаткан вестернизация жана перифериялык капитализм жеке жыргалчылык үчүн өз элинин кызыкчылыгын сатууга даяр турган компрадорлордун каңылтыр

катмарына таянуу менен ишке ашырылууда. Улуттук элита ички жана тышкы рыноктордо табигый ресурстарды, жерди саткан жана чет өлкөлүк капиталдын пайдасына киреше түшүргөн ортомчуга айланып, чет өлкөлүк компаниялар менен жамаатташып, компрадордук буржуазиянын өңүнө боёлду.

Бир эле мезгилде рыноктук экономикалык реформалар менен кошо көп учурда алардан кыйла озуп, соңку Кыргызстанда саясий трансформация ишке ашырылды. Биз талдап жаткан мезгил өзүнчө бир маанилүү саясий белгиге ээ. Бул – “жаңы” башкаруучу саясий таптын, улуттук элитанын түзүлүшү. Этнократия жагына катуу ооп алган мамлекеттик саясий системанын түзүлүү далдасында саясий истеблишменттин калыптануусу болуп өттү. Россиялык социолог Ж.Т. Тоценконун пикиринде бийлик ыйгарымдарын жүргүзүүдөгү кландуулук, ар түрдүү уруулардын, жаатташкан түзүлүштөрдүн бийик дооматтарынын жана максаттарынын жандануусу жана кайра жаралуусу этнократьянын айырмалануучу белгилеринин бири болуп саналат. Кландуулук фактылары ар түрдүү этно саясий топтордун карама-каршылыгынын негиздерин түзөт [Тоценко, 2004]. “Кийинчерек азыркыдай мамлекеттик түзүлүштүн чегинде кландык-корпоративдик трайбализмдин формасында кайра жандана калган уруучулук мамилелер кыргыз социумунда бардык чыгыш мамлекеттериндегидей эле социалдык-саясий түзүлүштө жана инсандар аралык байланышта базалык роль ойноду. Мамлекеттин көз карандысыздыгына ээ болгонго чейин Кыргызстанда узак жылдар бою уруучул мамилелер советтик тоталитаризмдин үстөмдүгү астында “тумчуккан” формада сакталып келсе, кийинки мезгилде дүркүрөп өнүгүп жана үстөмдүк кыла баштады. Бүгүнкү күндө уруулук бөлүнүү күнүмдүк социалдык практиканын деңгээлинде, ошондой эле мамлекеттик саясат деңгээлинде кандайдыр бир кепилдиктери жана артыкчылыктарды камсыз кылуучу маанилүү факторго айланды. Маселен, белгилүү бир кландын планында жогорку даражалуу чиновниктин болушу бүткүл уруунун позициясын чындап, ал эми анын кызматтан (саясий аренадан) кетиши кландын статусун түшүрөт.

Кыргызстан калкынын массалык аң сезиминде уруулук критерийлер менен бирге регионалдык же жердешчилик обочолонуу үстөмдүк кылып келе жатат. Мындай мамиле улуттук-мамлекеттик өнүгүү ыргагына үстөмдүк кылып келет. Тарыхый жактан түптөлүп калганындай, Кыргызстандын салттуу аймактары (кантондор) географиялык жактан тоо кыркалары тоскон саясий түзүлүштөргө биригип келген. Ар бир аймак, област (алар жетөө), өзүнүн уруучулдук өзгөчөлүгүн кармап, өзүнүн маданиятына, уруулук маданий дөөлөттөрүнө, жашоо мүнөзүнө ыктап келишет. Мында, башкы багыт ажырымга дуушар болуп, бүгүнкү күндө аны башкаруучу таптын калыптануу үстөмдүгү жана

жалпысынан өлкөнүн ички саясаты аныктоочу күчкө ээ болуп, эки географиялык түшүнүктүн-республиканын түштүгү менен түндүгүнүн ортосунда жиктелүүгө алып келди.

Совет доорунда саясий борбордун энчиси түндүк бөлүккө тийип, анын социалдык-экономикалык жана маданий жагынан артыкчылык менен өнүгүүсүн шарттаган. Саясий, илимий жана чыгармачыл интеллигенция негизинен түндүк тараптын курамынан түзүлүп келгенин белгилей кетиш керек. Ошону менен бирге түштүк облустарда кыргыз калкынын кыйла бөлүгү жана өзбек диаспорасынын эң көбү жашап турат. Кыргызстандын совет доорунан кийинки тагдырында регионализм, региондук жана уруучулдук жиктелүү саясий мүнөзгө ээ болуп жана саясий элитанын түптөлүшүнө күчтүү таасир көрсөттү. Саясий бийлик үчүн күрөш көп жагынан региондор аралык түскө ээ боло баштады.

Ошентип, азыркы кыргыз кланы-өзүнчө бир кыргыз саясий феноменин жаратты. Бул жөнөкөй гана үй бүлөлүк жана уруучулдук таасирдүү критерийлердин жыйындысы болбостон ошондой эле региондук белгилерге таянган жамаат болуп чыга келди. Мамилелердин мындай системасы патронаж принцибине такалат. Бул жерде саясий чөйрөдөгү ыйкы-тыйкылар тууган-туушкандарды, жердештерди, өз тарабынын өкүлдөрүн тандап, сүрөө аркылуу ишке ашырылып жатат. Мамилелердин мындай схемасы тамырын терең жайып, саясий маданияттын тийиштүү моделин жаратып, бүтүндөй социумду өзүнүн кучагынан чыгарбоого кам уруп жатат. Атап айтканда, совет доорунан кийинки Кыргызстандын саясий турмушунда өз кланынын өкүлү болгон чиновникте кандайдыр бир көйгөй пайда болору менен өздөрүнүн уруулаштарынын ичинен бир нече миңге чейинки адамды “чукул” митингге сүйрөп чыгуу өзүнчө бир өлчөм, ченемге айланды. Республиканын биринчи президенттигине түндүктүн өкүлү шайланары менен орчундуу саясий кызматтарга дал түндүктүн өкүлдөрү отуруп калышты. Албетте алар, совет мезгилинде деле жетекчилик кызматтардын көпчүлүк бөлүгүн ээлеп келишкен. Ошондой болсо да, биринчи президент жогорку кызматтарга түштүктүн өкүлдөрүн дайындап, региондук теңсиздикти четтетүүгө белгилүү чараларды көргөндүгүн адилеттик үчүн айта кеткендигибиз калыс болор. Буга карабастан, түндүктүктөрдүн пайдасына өлкөнүн саясий элитасын буруу багыты акырына чыга албады, ошондуктан кландар аралык теңсиздик диспропорция курчуй бергендигин айта кетмекчибиз.

Мамлекеттин ички туруктуулугу, стабилдүүлүгү коомдогу саясий ресурстар жана материалдык байлык канчалык текши бөлүштүрүлгөндүгүнө, элиталардын ар түрдүү топтору бийлик эшелондорунда канчалык текши сунушталгандыгына жараша болот.

Кландык-корпоративдик трайбализм түндүк – түштүк ортосундагы региондук ажырым пайда кылган кыргыз саясий феномени акыры барып 2005 жана 2010-жылдардагы элдик революциялардын алкагында бүтүндөй саясий элитаны түп тамырынан бери кайра куруу үчүн табылгыс чөйрө болуп калды.

1990-жылы президенттин институтун киргизүү менен өлкөдө парламенттик республиканын элементтери сунушталган, б.а. президентти парламент шайлап, ага көз каранды болгон. Бирок көп өтпөй эле Кыргызстанда коңшу жайгашкан Борбордук Азия республикаларындагыга абдан окшогон саясий сценарий иштей баштады. Бир жыл өтпөй 1991-жылы биринчи президент атаандашсыз шайлоодо 96%га жакын добушка ээ болуп, өз ыйгарым укуктарын ырастоого жетишти. Конституцияны өзгөртүүгө перманенттик жол ачылды. Эгемен Кыргызстандын биринчи Конституциясы 1993-жылы 5-майда бүткүл элдик добуш менен эмес, парламент тарабынан кабыл алынды. Анын соңунан эле 1994, 1996, 1998, 2003-жылдарда өзгөртүлүүгө дуушар болду. 2005-жылдагы март айындагы окуяларга чейин эгемендик жылдарында өкмөт 10 жолу отставкага кетип, кайра дайындалды. 8 премьер-министр алмашты, бул кызматта премьер-министрдин иштеген орточо мөөнөтү болгону 1 жылдан ашыкты түздү.

Парламенттин ыйгарым укуктары акырындап кыскартылып олтуруп, президенттики улам өсүп турду. Ошентип, байкалбай олтуруп, күчтүү президенттик модель турмушка ашып, ал жерде мамлекеттин башчысы аткаруу бийлик органдарын түзүү, ага жакын арадан жетекчилик кылуу боюнча бардык орчундуу ыйгарым укуктарды өзүнө каратып алып, өкмөттүн иши үчүн таптакыр жооп бербей калды.

Өкмөттүн социалдык-экономикалык жана саясий турмушунун бардык чөйрөсүндө биринчи президенттин “үй бүлөсүнүн” таасиринин өсүшү менен араң турган кландык тең салмак биротоло урап түштү. Ушуга байланыштуу 2005-жылы март революциясынан кийин ички саясаты жана бийлик механизмдери түптөгөн саясий элитанын калыптанышы өзүнчө бир – “тарыхый мезгилди ыкчамдатуу” мыйзамы менен өнүгө баштады. 5 жылга жетпеген мезгилде революциядан кийинки супер президенттик режим таң калтырган тездик менен бийликти узурпациялап жана үй бүлөнүн колундагы өлкөнүн башка материалдык байлыгын жана стратегиялык финансы ресурстарын өз колуна топтой баштады, натыйжада, республиканын бүтүндөй улуттук (элдик) байлыгы бир башкаруучу “үй бүлөнүн” колунан экинчисине өтүп кетти. Ушунун өзү 2005-жылдын 24-мартындагы революциянын эң башкы ачуу “жемиши” болду.

Биринчи президенттин режиминен тарта тышкы саясатта көп тараптуулук (мультивектордуулук) концепциясы сунушталып жана ишке ашырыла берди. Анын маңызы геосаясий жана геоэконо-

микалык кызыкчылыктары биздин региондо көп учурда кайчылашкан Россия, АКШ жана Кытай сыяктуу өлкөлөрдүн өз ара мамилесинде тең салмактуулукту сактоонун көздөдү.

Үчүнчү миң жылдыктын таңында Борбордук Азия регионунда державалардын геосаясий кармашы жаны сапаттык деңгээлге чыкты. Кыргызстан 2001-2002-жылдарда республикада АКШнын, андан соң Россиянын аскердик базаларынын пайда болушу менен дүйнөлүк геосаясий процесстерге тыгыз кошулду. Бул жерде, Кыргызстанда АКШ өзүнүн таасирин максатка багыттуу жана системалуу түрдө арттыра баштагандыгын белгилей кетишибиз керек. 2000-жылдын башынан тарта АКШнын регионго улам күчтүүрөөк таасир этишинин жугуштуу этабы башталды. Биздин өлкөнүн саясий партиялары менен өкмөткө баш ийбеген уюмдардын Американын өкмөттүк (жана башка) түзүмдөрү менен өз ара тыгыз аракети аталган аспектилердин бири болуп калды.

Бул жагдайга карабастан, расмий Кыргызстан объективдүү (тарыхый-маданий, географиялык ж.б) себептер менен, кантсе да “Россияны колдогон” жолго түштү. Республикада Россиянын аскердик базасын (Кант ш.) ачуу державалардын геосаясий кызыкчылыктарын өзүнчө бир теңдештирүү болуп калды. Россиянын базасы ошондой эле АКШнын соңку империялык саясаты үчүн тынчсыздануунун эң башкы предметине айланды.

Революциялык жагдайды түзүүдө өкмөттүк эмес уюмдар да (ӨЭУ) маанилүү роль ойноп жатат. Алардын саны 6000ден ашып кетти. Муну менен катар Улуттук демократиялык институт (УДИ) жардам көрсөтүп жаткан массалык маалымат каражаттарын, ошондой эле бир катар Америкалык уюмдарды көрсөтө кетсек болот, алар: «Freedom House», “Тынчтык корпусу”, “Каунтерпарт Консорциум”, “Евразия фонду”, “Сорос фонду”, “Согуш жана тынчтыкты чагылдыруу институту”. Маселен, «Freedom House» оппозициянын гезиттерин басып чыгарууга Кыргызстанда “ММКларды колдоо борбору” басмаканасын уюштурду.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, 2005-жылда орун алган революциянын булагын иликтеп жатып, сырткы, геосаясий факторлорду көңүл жаздымынан чыгарууга болбойт.

Ошентип, 2005–жылдагы жана 2010-жылдагы кыргыз революцияларынын булактарын изилдөөдө бир катар окшош кырдаалдарды көрүүгө болот. Ошону менен бирге, элдик революцияларды ишке ашырууда анын көп себептери болгондугун көңүлгө алуу зарыл. Алардын ичинен төмөнкүлөрдү атап кетсек болот.

2005-жылы:

1. Экономиканы айласыз абалга жана калктын турмуш деңгээлин төмөндөтүүгө алып келген вестернизация жана перифериялык капитализм саясий кландык системанын революциялык кайра түзүүлөргө өтүшү үчүн ыңгайлуу кыртышты

даярдаган. (Бул жагдай 2010-жылдагы апрель революциясына чейинки мезгилге да таандык).

2. Саясий күчтөрдүн олку-солкулугу, башкаруучу таптын курамында элиталык топтордун өкүлчүлүгүндөгү диспропорция, түндүк жана түштүк саясий кландарынын ортосундагы саясий карама-каршылыктын курчушуна алып келди. (Бул фактор о.э. 1-жана 2-революциянын ортосундагы мезгилге жакшы мүнөздөмө берет);

3. Жыйынтыгында автократияга жана өлкөнүн бүткүл улуттук ресурсун көзөмөлдөп демократиялык эркиндиктерди (сөздү жана аракетти) чектеген “үй бүлөлүк жана кландык” режимдин баш көтөрүүсүнө алып келген демократиялык ниет;

4. Президенттин ыйгарым укугун узартуу жана президенттиктин үчүнчү мөөнөткө калышы башкарган режимдин түбүнө акырындап таасир берүүчү минаны орноткон;

5. Тышкы саясаттагы көп тараптуулук Кыргызстанда тетири оюн ойноп, дүйнөлүк державалардын геосаясий кызыкчылыктарына айланды. Натыйжада тышкы саясий күчтөрдүн таасири 2005-жылы республиканын ички иштерине АКШнын түздөн-түз кийлигишүүсүнө алып келди;

6. Криминалдашуунун өсүп кетиши, бийлик түзүмдөрүнүн криминалдык дүйнө менен жуурулушуусу;

7. Социумдун бардык чөйрөсүндө коррупциянын өсүшү (2-президенттин башкаруусунда ал мамлекеттүүлүктүн негиздерин кайсап бүтүп, мурда болуп көрбөгөндөй масштабга өсүп жеткен).

8. 2002-жылы республиканын түштүгүндө демонстранттарды атуу (Аксы окуялары).

9. 2005-жылдагы адилетсиз парламенттик шайлоо (парламентке биринчи президенттин уулу менен кызы өткөндөгүсү), революциялык процесстин машаасын тарткандай роль ойногон.

2010-жылы:

10. Кулаган авторитардык режимди реставрациялоо (биринчи президент тарабынан) жана супер президенттик республиканы түзүү;

11. Өзүнүн “гүлдөгөн” чокусуна өсүп жеткен үй бүлөлүк-кландык башкаруу бардык финансы агымдарын, саясий таасир берүү өбөлгөлөрүн “үй бүлөнүн” текши көзөмөлдөө аракети, ошондой эле өлкөнүн конституциялык түзүлүшүн өзгөртүүгө жана башкаруунун монархиялык формасын орнотууга умтулуу;

12. Айрым “үй бүлө” мүчөлөрүнүн астына конституцияга каршы бийлик түзүмдөрүн орнотуп берүү;

13. Эл аралык түзүмдөр жана уюшкан кылмышкер жана финансылык топтор менен башкарган үй бүлөнүн шектүү (кылмыштуу) финансылык байланыштары;

14. Геосаясат жагынан “начар” оюндар (америкалык аскер базасынын статусун түртмөктөө, анын өлкөдө болуу мөөнөттөрүнө, тышкы насыяларга анын ичинде Россиянын колдоосуна байланышкан

оюндар, Россиянын нефть продуктуларын жеткирүүгө байланышкан проблемалар), стратегиялык өнөктөрдүн бизге ишеним жоготуусу;

15. ММКга жана оппозициядагы саясий күчтөргө карата репрессиялар мунун жазалоо чараларына жана өлтүрүүгө чейин жетиши (2005-жылдын алдында ушундай аракеттер орун алган эле).

16. 2005-жылдагы революциядан кийин коомчулуктун күткөн үмүттөрүнүн акталбай калышы (анын ичинде, авторитардык-үй бүлөлүк башкарууну жок кылуу);

17. Калк үчүн жылуулук жана электр энергиясына болгон тарифтердин өсүшү (кыш аяктай

элегинде), апрелдин башталышында оппозициялык күчтөрдүн лидерлерин камоо республиканын башчысынын кезектеги качуусуна алып келген апрель революциясына алып келген механизмдин иштеп кетишин шарттады.

Мына ошентип, эки революциянын аралыгындагы тарыхый удаалаштыктарды жүргүзүп жатып көп жалпылыктарды (окшоштуктарды), ошондой эле уюштуруу планындагы спецификалык мүнөздөрдү табууга болот (таблицаны караңыз). Бул жеке алганда революциялык сценарийлерди жүзөгө ашыруу механизмдерине да тиешелүү.

	2005-жылдын 24-марты	2010-жылдын 7-апрели
Революциялардын чечүүчү түргүсү	Парламенттик шайлоолорду бурмалоо	Электр энергиясына жана жылуулукка тарифтердин жогорулашы
Революциялардын адам ресурсу	Кыргызстандын эли, атап айтканда көбүнчөсү айыл жергесинен келген жаштар (жаштар уюмдары аркылуу уюшулган)	Кыргызстандын эли, көпчүлүгү борбор калаанын чет жакаларынан (жаңы конуштардан, жакынкы айылдардан) топтолгон жаштар (стихиялуу түрдө уюшулган)
Бийликти алмаштыруунун мүнөзү	“Баркыт” аныктамасы көбүрөөк жакындайт, күч колдонбостон, мүнөзү боюнча “түстүү революцияларга” жакындайт	Күч колдонуу, адамдардын курмандыгы: 87 адам курман болду, көпчүлүгү жаштар, 1500 адам жараат алышты, анын ичинде ок тийгендери көп
Революциялык сценарийлердин ишке ашуусу	Калктын каршылык көрсөтүү аракеттерин уюштуруу жана активдештирүүдө бейөкмөт уюмдардын (жарандык сектордун) маанилүү ролу, максаттуу иш-аракеттер, криминалдын катышуусу (түштүктөн), тышкы “оюнчулардын” таасири	Көч баштаган адам жок, элдин башаламан иш-аракети, жарандык сектордун аралашуусу, окуялардын тез жана күтүүсүз өнүгүшү, криминалдын катышуусу (түндүктөн)
	Оппозициялык күчтөрдүн консолидациясы (революциялык кыймылдын жетекчилери), эреже катары, революциянын алдында акыркы мүнөттөрдө болду	
Бийликтен куулган президенттердин тагдыры	Мекенинен качып кетүүсү	
Революциядан кийинки саясий багыт	Супер президенттик башкаруу	Парламентаризм

IV. Социология революциянын “бороон кабарчысы” катары. Азыркы учурдагы коомдун гүлдөп өнүгүшү натыйжалуу социалдык башкаруудан бир кыйла көз каранды деген бүгүнкү күндөгү идея айныгыс акыйкатка айланып баратат. Натыйжалуу социалдык башкарууга социумдагы чыныгы абалды билбестен, андагы процесстерди ар тараптан талдап көрбөстөн жетүүгө мүмкүн эмес. Муну менен социология тарабынан иштелип чыккан илимий билим жана маалымат тармагына азыркы дүйнөнүн муктаждыгы өсүп жатканын түшүндүрүлөт.

Тарыхка кайрылып, социологиянын Кыргызстанда илим жана кесиптик ишмердик катары калыптана башташы салыштырмалуу жакында эле, өткөн кылымдын 60-жылдары башталганын белгилегим келет. Кыргыз социологиясынын калыптаныуусу телчигүү жана өнүгүүнүн татаал процессин башынан өткөрүп жатат. Илимий кадрлар, тактап айтканда илимий майданда иштеген социолог-кесипкөйлөрдүн саны аз. Өлкөнүн экономикалык жактан алсыздыгы жана мамлекеттик колдоонун болбогондугу улуттук социологиянын дагы, дегеле

илимдин башка тармактарынын дагы өнүгүшүнө белгилүү деңгээлде кедергисин тийгизди. Аны менен бирге башкаруучу класстын илимий-социалдык билими жана ой жүгүртүүсү жоктугу да олуттуу мааниге ээ, бул социум жөнүндө социологиялык маалыматка болгон кайдыгерликти ашкере ачыктап турат. Кыргызстанда бийлик менен социологиянын диалогу болбой жатат. Ошондой эле, мамлекет тигил же бул мезгилде социологияны бийликтин камчысын чапкан кызматчысына айлантуу аракеттерин жүргүзгөн. Бирок бийликтин мындай иш-аракеттерине илимдин чыныгы патриоттору каршы турушууда, тилекке каршы алар да манжа менен саналат [Исаев, 2003].

Бардык кыйынчылыктарга карабастан кыргыз улуттук социологиясы өзүнүн акырындап өнүгүү жолунда өр тартып баратат. Бүгүн дасыккан социологдорду өлкөнүн төрт ЖОЖу даярдап, эмгек рыногуна жыл сайын жүздөн ашык адистерди чыгарууда. Улуттук социологиянын илимий потенциалы жыл сайын өсүү жолунда десек болот. Азыркы учурда илим жаатында элүүдөн ашык социологиялык илимдердин докторлору менен кандидаттары үзүрлүү эмгектенүүдө. 1990-жылдан бери

Кыргызстандын Социологиялык ассоциациясы иш алып барып, республиканын социолог-изилдөөчүлөрүн бириктирүүнүн үстүндө иштеп келет, ошондой эле 2010-жылдан тартып Эл аралык социологиялык ассоциациянын (ISA) мүчөсү болуп эсептелет.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын социологиялык илими эл аралык социологиялык коомчулук тарабынан Борбордук Азиянын, КМШ, Евразиянын ошондой эле дүйнөлүк масштабдын деңгээлиндеги илим катары таанылат. Бул Кыргызстан Социологиялык Ассоциациясынын жигердүү жана тыным албаган иш аракети менен жүргүзүлүүдө жана 1997-жылдан бери аталган Ассоциация глобалдык конгресстерде: XVII Саясий илимдердин эл аралык ассоциациясынын бүткүл дүйнөлүк конгресси, Сеул, Корея, 1997-жыл; XIV Эл аралык социология ассоциациясынын конгресси, Монреаль, Канада, 1998-жыл; XV Эл аралык социология ассоциациясынын конгресси, Брисбен, Австралия, 2002-жыл; Эл аралык социология институтунун 36-конгресси, Пекин, КЭР, 2004-жыл; XVI Эл аралык социология ассоциациясынын конгресси, Дурбан, ТАР, 2006-жыл; Түрк тилдүү өлкөлөрдүн социологдордун I конгресси, коджаэли, Түркия, 2005-жыл, Түрк тилдүү өлкөлөрдүн социологдорунун II конгресси, Алматы, Казакстан, 2008-жыл; Эл аралык Социологиялык ассоциациянын I форуму, Барселона, Испания, 2008-жыл, Эл аралык Социологиялык ассоциациянын II форуму, Буэнос-Айрес, Аргентина, 2012-жыл, ошондой эле Бүткүл россиялык социологиялык конгресстерде кыргыз социологиясын таанытып жүрөт. Ошентип, Кыргызстандагы социологиянын калыптануу жана өнүгүү процесси уланып, ааламдашуу алкагында өз арбайын согууда.

Жогоруда айтылгандарды карап отурсак, азыркы учурдун чыгаан социологу, ЭСА президенти Майкл Буравойдун “жалпы элдик социология” жөнүндө идеясы өзгөчө маанилүү экени даана көрүнүп турат. Анын “эгер экономикалык илимдин санак башы – базар жана анын кеңейиши, ал эми саясий илимдин санак башы – мамлекет жана саясий туруктуулук болсо, анда социологиянын башкы нокоту – бул жарандык коом менен коомчулукту коргоо. Базар мамилелери жана мамлекеттик үстөмдүктүн учурунда социология – өзгөчө анын жалпы элдик аспекти – адамзаттын кызыкчылыгын коргойт” деген пикири, менин оюмча, абдан негиздүү жана туура берилген.

Буравой жалпы элдик социологиянын төрт жолун (вариантын) көрсөткөн. Кээ бир социологдор “мамлекет каршылык көрсөтпөй турган негизде өз кызыкчылыктарын пайдалануу үмүтү менен базарга каршы күрөшүүдө мамлекеттин союздашы боло алат. Мындай колдонмо, буйрутма илим базар үчүн баарына кайыл болгон мамлекет ичиндеги чөйрөлөрдү издөөгө негизделет. Социологдор кумга башын катып, алар чээнден чыкканча илим пайда болушу керектигин айткан, экинчи жолду тандашы мүмкүн. Мындай позицияга ылайык, биз өзүбүздүн

легитимдүүлүгүбүздү, өзүбүздүн жашообузду, алоолонгон очоктун ортосуна таштап басып кетүү тобокелчилигине барбашыбыз керек. Кесипкөй социологдор, бороон аларды айланып өтүп, өзү менен кошо коомчулуктун баарын шыпырып кетпесине ишенүү менен көмүскөдө калууда. Үчүнчү жол – бул биринчи эки кадамга каршы жүрүү: алардын моралдык жактан төмөндүгүн ашкерелеген эмгектерди жазып, мамлекет менен базарды аралай чаап жүргөн кара ниеттикти жактагандарды кайта-кайта айтып кайгыга батуу. Бирок бороондун чапкынында калгандай кыйын абалдагы социологиянын жактоочуларынын кыйкырыгын уга турган адам дээрлик болбойт. Ошентсе да, мамлекет жана базар менен кызматташууну четке каккан төртүнчү жол бар – ал сокур саясатсыз илим, иш кылбай туруп сындабоо позициясы; социологдорду такыр дымып калганга чейин коомчулуктун ишине түздөн-түз аралашууга чакырган кадам. Мындай кадамды мен жалпы элдик социология деп атайм. Биз коомго илең-салаң абалда кызмат кылып эле тим калбастан, аны сактап жана колдоого алышыбыз керек” [Буравой, 2008].

Майкл Буравойдун жалпы элдик социологиянын түрлөрүнө карата жасаган классификациясына ылайык, улуттук кыргыз социологиясынын өнүгүүсүндө социологдордун эки категориясы аздыр-көптүр калыптана баштаганын белгилесек болот. Алардын биринчиси (жана көпчүлүгү) “башын кумга каткан” жана академиялык илимди өнүктүрүү үчүн университеттерге кеткен социологдордун тобу. Алар коомдук мааниге ээ болгон тигил же бул маселе тууралуу өз пикирин гезит беттеринде (ЖМК) чанда гана айтышат.

Экинчиси, абдан эле азы десек болот, илимден тышкары бийликке каршы айткан сөздөрү жазган ойлору кадыр-баркына шек келтирип, алардын ишмердигине бөгөт коет деп коркпогон социологдордун тобун түзөт. Алар көрүнүктүү, жигердүү, көбүнчө үй-бүлөлүк башкаруу режиминде “контр-публикага” айланган каршылык көрсөтүүчү коомчулук, жалпы эл менен тыгыз байланышта иштешет. Кыйын абалга карабастан, кыргыз социологиясы, атап айтканда “жалпы элдик социология”, бүгүн анын патриоттору менен фанаттарынын далысына жашынып эле жашап келе жатат. Алар жалпы элге коомдун абалы жана көйгөйлөрү тууралуу социологиялык маалыматты жеткиришти. Өз учурунда алар жакындап келе жаткан элдик революциялардын “бороон кабарчысы” болуп, алгачкы айгайды салып, коңгуроо каккан. Анан алар куулуп кеткен саясий режимдерге каршы өз эли менен кошо митингдерде чыккан.

Азыркы Кыргызстандын бийликтен кулаган саясий режимдери өз башкаруусунун тигил же бул учурларында “жалпы элдик социологияга” тыюу салуу аракеттерин көрүшкөн. Бийлик социологиялык иликтөөлөрдү четке кагып, тарыхтын берген жазасын алды. Өзүнүн социумун билбөө – башка-

руучулуктун төмөн сапаты жана ар кандай чакырык, белгилерди капарга албай, өзүн-өзү алдоо. Элдин “төмөнкүлөрдүн” “жогоркулар жөнүндө”, “жогоркулардын” “төмөнкүлөр жөнүндө” маалыматсыздыгы ишенбөөчүлүктү жаратат, ал ооруну өлүм ашкере кылган сыңары коркунучтарга кириптер кылуу мүмкүнчүлүктөрүн уламдан улам көбөйтөт.

Тарыхый окуяларды талдоо менен, биз социология менен бийликтин оңдуу баарлашуусу болсо жаш кыргыз мамлекетинин денесине оор жаракаттарды келтирген көптөгөн социалдык-саясий кагылыштарга бөгөт коюп, өлкөнү улуттар аралык кандуу кагылыштардан, алардан кем эмес антисоциалдык саясий режимдерди кулатуу боюнча элдик кандуу революциялардын алдын алмак деген ойго көбүрөөк ишенесин.

Мамлекеттик бийлик институтуна, өлкө президентинин өзүнө жарандардын ишенбөөчүлүгүнүн улам өсүп отуруусун эгемен Кыргызстандын учурундагы жүргүзүлгөн социологиялык иликтөөлөр белгилеген. Бийликтин легитимдүүлүгүнө карата кризистин болушу, бийлик структураларына элдин ишениминин азайышы. 1991-жылы болуп өткөн революциялык толкундоолор кыргыз социологдорунун көз жаздымында калган эмес, азыр да уланууда. Биринчи президент 1993-жылга чейин саясий рейтингде алдыңкы орунда турса, кийинки жылдары улам-улам лидерлик позициясынан тая баштаган. Бул жылдары президенттин айлана-чөйрөсү социологдордун макалаларын элге жеткирбеш үчүн ар кандай бут тосууларды жасап, аларды куугунтуктап, университеттеги ээлеген кызматтарынан “шыпырып”, жеке өмүрлөрүнө коркунуч туудурганга чейин барышкан. Буга карабастан, кыргыз социологдору өз иликтөөлөрүн улантуу менен ишин токтоткон жок, теле, радиодон ойлорун айтып, гезит, веб-сайттарда өз материалдарын жарыялап турушту, талкууларга, дебаттарга, элдик курултайларга жана митингдерге катышып келе жатышат [Исаев, 2010:8].

2002-жылдан баштап биринчи президенттин рейтинги улам төмөндөп отурган, ал эми 2005-жылдын январь жана март айларында жүргүзүлгөн социологиялык иликтөөлөр (т.а. биринчи революцияга чейин азыраак мурда) бийликтин саясий рейтинги беш баллдык шкаланын бир баллынан жогору көтөрүлө албай койгонун айгинелеп турат, ошол эле учурда ал кездеги өкмөт мүчөлөрү терс баага да татышкан. 1991-1993-жылдары жүргүзүлгөн социологиялык иликтөөлөр Кыргызстандагы 90-жылдары болгон улут аралык абалдын курчуу себептери өз учурунда толук чечилбей, бийлик тиешелүү көңүл бурбай койгонун көрсөтүп турат, бул 2010-жылы республиканын түштүгүндөгү улуттар аралык кандуу кагылышка жол ачканына күбө болдук. Андан тышкары, экономикалык тармактагы көйгөйлөр боюнча да социологиялык иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Ошентип, социологдор “Кыргыз республикасы: жаңы абалга өтүүдөгү коомдук

өзгөрүүлөр” деген иликтөөнүн алкагында 1990-жылдардагы коомдук менчикти жапырт менчиктештирүүнүн кесепеттерин иликтеген. Социологиялык иликтөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча жазылган 4-китепте менчиктештирүү процессиндеги калыссыздык, адилетсиздик жана мыйзамсыздык өкүм сүрүп, социалдык чыңалууну пайда кылганы ачык жана так көрсөтүлгөн. Байлар менен кедейлердин ортосундагы ажырым жөнүндө тынчсызданган пикирлер жазылып, бул социалдык жарылууга жол ачары айтылган. Бирок, социологдордун бул жааттагы ишаракеттерине, иликтөөлөрүнө расмий бийлик тыюу салган. Ошондой эле “Демократия жана жергиликтүү бийлик”, “Жашоо шарты, социалдык сапат жана ден соолук”, “Коомдук өзгөрүүлөр шартындагы экономикалык, социалдык жана саясий көрсөткүчтөр” деп аталган эл аралык долбоорлордун алкагында да иликтөөлөр жүргүзүлүп, анын жыйынтыктары боюнча англис, орус жана кыргыз тилдеринде бир катар китептер, макалалар басылып чыкты, бир нече доктордук жана кандидаттык диссертациялар даярдалды [Исаев, 2010:6-17].

Майкл Буравой белгилегендей, азыркы учурда дүйнө коомчулугу базарлашуунун үчүнчү толкунунда жашап жатат жана буга ылайык социологияны үч түргө бөлөт. Үчүнчүсүн алар “жалпы элдик социология” деп атайт, ал базар баскынчылыгынын үчүнчү толкунунда коммодификация процессине реакциялар болуп эсептелет. Буравой бир кыйла актуалдуу суроону коет: “Социология базарлаштыруунун үчүнчү толкунуна каршы туруштук бере алабы? Же ал дагы коммодификациянын – университетте алган билимди пайда көздөгөн критерийлерге баш ийген өндүрүш коммодификациясынын алдында калабы?” [Буравой, 2008]. Чындыгында эле, базар баскынчылыгы “академиялык билимдери өндүрүштүн тынч аралына” айлантып койду. Азыркы учурдагы Кыргызстанда “пил сөөгүнөн курулган мунара” – академиялык эркиндик жана университеттердин автономиясы киреше көздөөнүн желаргысына туруштук бере албай, улам төмөндөөдө. Коомдун бакубаттыгы экономикалык товарга айланууда. Колдонмо социология тармагы акчанын артынан кубалап, коммерциялашкан уюмдарга айланып отурат. Бирок алар кызыкдар адамдардын гана тапшырмасын аткарып калды.

Социология XIX кылымдын башындагы трансформациялык социалдык өзгөрүүлөр мезгилинде жаралган. Бул саясий, өнөр жай жана шаардык улуу революциялардын учурунда болгон. 150 жыл мурдагыдай, социалдык өзгөрүүлөр учурундагыдай эле, азыр чектелүү гана аймакта эмес, ааламдык алкакта, социология интеллектуалдык жашоо менен коомдук талаш-тартыштардын алдыңкы майданына чыгышы шарт. Бүгүн илимдин “ачык айкындуулугу” же Кыргызстандагы социологиянын ачыктыгы (же жалпы элдик социология) адеп ахлактык эле эмес, терең прагматикалык дагы проблема болуп отурат. Биздин өлкөнүн өнүгүү тажрыйбасы көрсөткөндөй,

чыныгы турмуштан алыстоо мамлекетти сокур менен дүлөйдүн абалына алып келет. Социология жаралган проблемаларды чечүү менен социалдык диагнозду коюшу керек. Коомдук проблемалардын чыныгы себебинин “ачып көрсөтүү” боюнча батыл жана кубаттуу иш-аракеттерди аткаруу учуру бышып жетти. Социология элге кызмат кылган илим болуп, жергиликтүү деңгээлден мамлекеттик деңгээлге чейинки натыйжалуу башкаруу үчүн, жалпы кыргызстандыктардын жашоосун жакшыртуучу социологиялык маселелерди чечүүгө жол ачышы керек. Муну менен ал эксперттер үчүн эксперттердин билими эле болбостон, анын жетишкендиктери коомго жеткиликтүү болушу шарт. Жалпы элдик социология өзүнүн маани-маңызы боюнча социологиялык илимдин коомдук ролун ишке ашыруучу болуп эсептелет.

V. Азыркы учурдагы Кыргызстан “үй-бүлөлүк” башкарууну жойду, жаңы конституция кабыл алып, демократиялык өнүгүү курсун жаңыртты жана парламенттик республикага айланып отурат. 2010-жылдагы апрель революциясынын негизги жемиштери ушулар. Бирок бул жеңиш үчүн өлкө абдан көп чыгымга учурап, өмүрлөр сарпталды. Жүздөн ашык адам режимдин курмандыгына айланып (бир жарым миңден ашыгы оор жаракаттарды алышты), жаш демократиянын денесине өчпөс так калтырып кетти.

Революциялык беш жылдык өлкө экономикасын бардык жагынан терең стагнацияга жана уроого алып келгени талашсыз. Бүгүн дагы туруктуу экономикабыз калыптана элек. Өлкөгө бекем, тең салмактуу абалды бербей турган күчтүү социалдык-саясий толкундоолор азыр деле бар. Аны менен бирге экономика чөйрөсүндө акырындап жылыштар башталды. Андыктан баары али алдыда. Республиканын индустриялык көрүнүшүн калыбына келтирип, калктын жакырчылыкка баткан катмарын кыскартуу керек, ошондой эле өндүрүштүк потенциалды өнүктүрүү ж.б. зарыл. Бирок бул деле экинчи экономикалык реннесанс боло албайт. Бул элдин чыныгы кайра жаралуусуна карата кеткен жолдун ортосундагы эле этап болуп калат. Артта калган өлкөлөрдүн катарынан суурулуп чыгып, Өнүккөн өлкөлөрдүн арасынан орун алуу XXI кылымдын биринчи жарымынын стратегиялык максаты болуп эсептелет.

Кеңири масштабда карасак, Кыргызстандагы бийликти жана мамлекеттин саясий түзүлүшүн алмаштыруу менен коштолгон саясий толкундоолорду КМШнын бардык өлкөлөрүндөгү коммунисттик доордон кийинки өзгөрүүнүн контекстинде кароого болот. Ошондуктан, Кыргызстандын жаңы тарыхы оптималдуу чечимдерди издөөнүн өзүнчө мейкиндиги болуп эсептелет жана бул жаатта кыргыз революциялары баарына өздөрүнүн келечеги тууралуу ойлоону үчүн жем таштайт.

Эгемен Кыргызстандын революция мезгилдери келечек проблемаларды өтө актуалдаштырып койду. Бүгүн жаңы нерселерди издөө бир эле учурда бир нече багытта жүргүзүлүп, биринчи караган көзгө социалдык-саясий башаламандык катары туюлат. Бирок мындай башаламандыкта элдин жаркын келечекке болгон чыныгы талабы бар. Кайгылуу окуяларга жана экономикалык жактан тунгуюкка кептелгенибизге карабастан, кыргыз эли келечекке таңкалаарлык жакшы үмүт менен карайт. Оптимисттик көз караш аргументтерге эмес, каалоолорго негизделген. Бул келечекке болгон дээрлик иррационалдык ишеним – бүгүн өлкөнүн башкы жалпы улуттук ресурсу болуп эсептелет.

Социологдор Кыргызстанды кечээгиси жана эртеңкиси тууралуу элден сураганда, пикирлер абдан карама-каршы багытта айтылат. Өткөн менен келечектин баасы бири-бирине коошпойт. Элдин эртеңки келечек жөнүндө сураганда жакшылыкты күткөн ишенимдердин консенсусу пайда болот.

Кыргызстан бүгүн КЕЛЕЧЕКтин идеясына гана таянууга жөндөмдүү. Бирок бул идея али күчүрт бойдон. Келечектин жаркын элесин жасоо аракеттери азыр жүрүп жатат. Биз дагы жакшылыкка гана үмүт артабыз....

Адабияттар:

1. Буравой М. Эмне кылуу керек? Ааламдашкан дүйнөдөгү социалдык тиричиликтин деградациясы жөнүндө тезистер // Социс. – 2009, №4
2. Буравой М. Ачык социология үчүн. Социологиянын коомдук ролу. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008.
3. Буравой М. Ачык социология versus базар. Социологиянын коомдук ролу. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008.
4. Доулинг М., Вигнарая Г. Борбордук Азия өткөөл мезгилдин он беш жылынан кийин: өсүү, регионалдык кызматташуу жана саясатты тандоо. – Азия өнүгүү банкы, 2005.
5. Исаев К. Моя свобода – моя гордость. – Бишкек, 2003; 2005 год – начало возрождения Кыргызстана. – Б.: «Шам», 2005; Кыргызская социология: становление и развитие. – Бишкек, 2010; Общество и революция. – Бишкек, 2011.
6. Койчуев Т.К. Тандалма чыгармалар. – Т.3. Кыргызстан экономикасы өткөөл баскычта. – Б., 2007.
7. Көз карандысыздыктын жыйырма жылы: цифралар жана фактылар // КР Улуттук статистика комитети. –Б., 2011.
8. Кен казып алуу өнөр жайы Кыргызстандын экономикалык өнүгүү булагы катары // Дүйнөлүк банктын долбоорлорду ишке ашыруу бөлүмү (IDG Grant No. TF03432). –Бишкек, 2005.
9. КМШнын эл аралык статистикалык комитетинин маалыматы. URL: <http://www.cisstat.com/> (кайрылуу күнү: 13.04.2013)
10. Кыргызстандын коррупциялык рейтинг (2005), URL: <http://www.publicpolicy.kg/index.php> (кайрылуу күнү: 13.04.2013)
11. Пребишь Р. Перифериялык капитализм: анын альтернативасы барбы? –М., 1992. – 22 б.
12. Тоценко Ж.Т. Этнократия//Татар дүйнөсү. - 2004, №17.

Рецензент: филос. жана саясий илимдердин доктору, профессор М. Артыкбаев